

4.

УДК 343.1

**СВОБОДИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРЕДМЕТА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

**FREEDOM AS AN ELEMENT OF SUBJECT OF LEGAL REGULATION
IN THE CRIMINAL PROCESS**

Лоскутов Т.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Донецького юридичного інституту МВС України*

Стаття присвячена дослідженню свобод як елемента предмета кримінального процесуального регулювання. Досліджуються норми національного та іноземного кримінального процесуального законодавства щодо правового регулювання свобод учасників кримінального провадження. Аналізуються теоретичні уявлення щодо свобод з метою їх відмежування від прав і законних інтересів.

Ключові слова: предмет регулювання, кримінальне провадження, свободи, права, законні інтереси, дозвіл, обов'язок.

Статья посвящена исследованию свобод как элемента предмета уголовного процессуального регулирования. Исследуются нормы национального и иностранного уголовного процессуального законодательства относительно правового регулирования свобод участников уголовного производства. Анализируются теоретические представления относительно свобод с целью их отделения от прав и законных интересов.

Ключевые слова: предмет регулирования, уголовное производство, свободы, права, законные интересы, разрешение, обязанность.

Article is devoted to research of freedoms as element of a subject of criminal procedural regulation. Standards of the national and foreign criminal procedural legislation of rather legal regulation of freedoms of participants of criminal proceedings are investigated. Theoretical representations concerning freedoms are analyzed by the purpose of their separation from the rights and legitimate interests.

Key words: regulation subject, criminal proceedings, freedoms, rights, legitimate interests, permission, duty.

Актуальність теми. Зачіпаючи буквально всі ви-яви життєдіяльності людини, виступаючи їх необхідною умовою й водночас базисною загальною метою, свобода є предметом усіх галузей соціального знання, правознавства в тому числі. Учені-юристи опiniaються перед необхідністю шукати відповіді на питання про специфіку державно-правової форми реалізації свободи, ті шляхи й механізми, за допомогою котрих держава і право сприяють її досягненню [1, с. 443].

Держава і право є «винуватцями» створення своєрідної, парадоксальної ситуації. Вони мають великі можливості для досягнення й забезпечення свободи як у масштабах суспільства загалом, так і на рівні кожного окремого індивіда. Водночас енергія, потужність, ефект усеосяжності цих інститутів використовуються і з метою обмеження свободи, примусу й насильства щодо людей [1, с. 443–444].

Така парадоксальна ситуація яскраво виявляється в царині кримінального процесу. З одного боку, органи кримінального судочинства, виконуючи завдання щодо захисту особи, суспільства й держави від кримінальних правопорушень (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі –КПК України)), здійснюють кримінальне провадження, у перебігу котрого обмежують свободи осіб, які підозрюються в учиненні суспільно небезпечного діяння. З іншого боку, на органи кримінального судочинства покладається завдання стосовно охорони свобод учасників кримінального провадження (ст. 2 КПК України), у перебігу виконання якого суд, прокурор, слідчий, оперативні підрозділи сприяють іншим учасникам кримінального процесу в реалізації їх свобод.

Тому особливої актуальності набуває питання щодо дослідження свобод як елемента предмета правового регулювання у кримінальному процесі.

Окремі питання предмета кримінального процесуального регулювання досліджували такі вчені-процесуалісти: Ю.М. Грошевий, В.С. Зеленецький, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, С.Д. Міліцин, В.Т. Нор, О.Г. Шило та інші. Дослідження вчених-процесуалістів стосувалися лише загальних проблем предмета правового регулювання у кримінальному процесі. Учені не акцентували уваги на дослідженні свобод як елементів предмета кримінального процесуального регулювання.

Метою статті є визначення особливостей кримінального процесуального регулювання свобод. Досягнення цієї мети зумовлює вирішення таких завдань: 1) аналіз норм кримінального процесуального законодавства щодо правового регулювання свобод; 2) визначення особливостей кримінального процесуального регулювання свобод.

Вклад основного матеріалу. В одній із попередніх публікацій ми досліджували права й законні інтереси як елемент предмета кримінального процесуального регулювання шляхом аналізу положень кримінального процесуального законодавства і теорії кримінального процесу [2]. З огляду на схожість функціонального призначення законних інтересів і свобод, використаємо такий самий підхід у перебігу дослідження в цій статті.

Розглянемо зміст кримінального процесуального закону щодо правового регулювання свобод людини.

У ст. 2 чинного КПК України зазначається, що одним із завдань кримінального судочинства є охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. Також термін «свободи» застосовується у кримінальному процесуальному законі як окремо щодо обмеження волі (ст. ст. 12, 186, 187, 206 КПК України), самовикриття (ст. 18 КПК України), подання сторонами провадження своїх доказів до суду (ст. 22 КПК України), пересування (ст. 138 КПК України), так і разом із категорією «права» або «права і законні інтереси» (ст. ст. 3, 8, 11, 24, 27, 47, 87, 90, 256 та інші статті КПК України).

Аналогічно «свободи» врегульовані у КПК Республіки Молдова. Зазначений термін застосовується разом із категорією «права» (ст. ст. 2, 6, 7, 10, 93 тощо), використовується окремо стосовно фізичного обмеження волі (ст. ст. 6, 11, 63, 165, 166, 172 тощо), самовикриття (ст. 21), оцінювання доказів (ст. 27).

У КПК Республіки Білорусь термін «свободи» в загальному значенні використовується разом із терміном «права» (ст. ст. 1, 2, 7, 10, 20, 33, 105), у більш конкретному значенні цей термін застосовується щодо фізичного обмеження волі (ст. ст. 11, 32, 37, 107, 121 тощо).

У новому КПК Республіки Казахстан, що набув чинності з січня 2015 р., також регламентується кримінальний процесуальний дозвіл у вигляді свобод. Останній термін вживається законодавцем Казахстану щодо фізичного позбавлення свободи (ст. ст. 7, 14, 38, 52, 69, 128, 134, 152, 232 тощо), оскарження процесуальних дій і рішень (ст. 31), а в більш загальному значенні – разом із терміном «права» (ст. ст. 10, 15, 45, 106).

У КПК Туркменістану термін «свобода» використовується разом із терміном «права» (ст. ст. 7, 11, 14, 56), окремо стосовно фізичної недоторканності (ст. ст. 13, 139, 140, 146, 154 тощо), оскарження процесуальних дій і рішень (ст. 29) та викладу показань під час допиту (ст. 257).

У КПК Азербайджанської Республіки «свободи» унормовані як шляхом закріплення разом із категорією «права» (ст. ст. 1, 7, 9, 10, 12, 14 тощо), так і регламентовані окремо стосовно позбавлення волі (ст. ст. 155, 347, 357, 435 тощо), самовикриття (ст. 20).

Аналіз положень кримінального процесуального законодавства свідчить, що свободи, як і права та законні інтереси, охоплюються предметом правового регулювання у кримінальному процесі. У загальному значенні термін «свободи» вживається у КПК нерозривно з терміном «права», іноді з категорією «законні інтереси». У більш конкретному значенні, зокрема щодо обмеження волі, самовикриття, подання сторонами провадження своїх доказів до суду, оскарження процесуальних дій і рішень і викладу показань під час допиту, категорія «свобода» використовується законодавцем окремо.

Отже, результати аналізу засвідчують, що свободи є окремим елементом предмета кримінального процесуального регулювання, котрий не можна отожднювати з правами й законними інтересами.

Водночас чітко розмежувати права, законні інтереси і свободи досить складно, про що правильно зазначається в юридичній літературі [3, с. 122].

Пробуючи розвести зазначені правові категорії, К.Є. Ігнатенкова виводить такі формулювання сутності дозволеного. Суб'єктивне право – це «дозволено те, що дозволено законом», законний інтерес – «дозволено все, що не заборонено законом». Свобода в такому випадку – це «дозволено й не підлягає втручанням ззовні все, що вписується в межі, установлені законом» [3, с. 124–125].

Попри те, що авторка досить чітко відокремлює права від законних інтересів і свобод, ми не можемо з нею погодитися щодо розмежування законних інтересів і свобод. З формулювання сутності дозволеного стосовно законних інтересів та свобод, що наводить К.Є. Ігнатенкова, убачається, що їх зміст є тотожним. Як законні інтереси (не заборонені законом), так і свободи (уписуються в законні межі) є не забороненими законом дозволами. А уточнення щодо того, що свобода як дозвіл «не підлягає втручанням ззовні», не можна визнати її визначальною ознакою, оскільки таке уточнення буде справедливим і щодо прав та законних інтересів. Останні, як і свободи, є предметом охорони кримінального процесуального закону.

Також складно чітко відмежувати свободи від прав і законних інтересів у результаті аналізу поняття «свободи», що сформульоване О.В. Мальком, В.В. Субочевим та А.М. Шерієвим. Останні визначають свободи як дозвільний засіб правового регулювання, що гарантує правомочному суб'єкту з метою задоволення його інтересів безперешкодно поведінку в установлених державою сферах, котра забезпечується юридичними обов'язками інших учасників правовідносин і можливістю захисту компетентних органів [4, с. 9]. Зміст цієї дефініції у кримінальній процесуальній царині можна використати і для позначення прав та законних інтересів, котрі є дозвільними засобами кримінального процесуального регулювання, гарантують у встановлених державою межах певним чином вільну поведінку учасників кримінального провадження, забезпечуються процесуальними обов'язками інших суб'єктів кримінального процесу й можливістю захисту органів кримінального судочинства.

З урахуванням вищенаведених аргументів щодо відсутності чітких критеріїв розмежування свобод і прав та законних інтересів дискусійною виглядає точка зору Ю.Г. Клименка. Останній правову свободу пропонує розуміти як здатність і можливість незалежного суб'єкта шляхом усвідомленого самостійного вибору приймати рішення та здійснювати в установлених правових межах один із кількох варіантів дій, відповідно до своїх потреб, бажань, інтересів і поставлених цілей, або відмовитися від здійснення яких-небудь дій [5, с. 9]. Наведене визначення, на нашу думку, є слушним і щодо прав та законних інтересів.

У літературі висловлена й позиція, згідно з якою юридичні права відрізняються від свобод за виявом

волі уповноваженого суб'єкта. Юридичні права, порівняно зі свободами, ніколи не зводяться до одностороннього вияву волі правомочного суб'єкта в тому сенсі, що їх реалізація завжди передбачає й відповідне виконання кореспондуючих обов'язків [6, с. 70–71]. Відтак специфіка правового регулювання свобод полягає в тому, що вони не підкріплюються конкретними визначеними юридичними обов'язками.

Погоджуючись із зазначеною позицією щодо розмежування прав і свобод, ми не можемо ознаку щодо вияву волі правомочного суб'єкта визнати такою, що уможливорює відмежування свобод від законних інтересів. Останні, як і свободи, – «це можливість, гарантована меншою мірою, ніж дозвільна поведінка в межах суб'єктивного права» [7, с. 13]. Свободи й законні інтереси не забезпечуються конкретними юридичними обов'язками, їм кореспондують загальні обов'язки державних органів. Прикладом такого обов'язку в царині кримінального процесу є положення ст. 2 КПК України, відповідно до якого органи кримінального судочинства повинні охороняти свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження.

Не сприяє вирішенню питання про «розведення» свобод і законних інтересів указівка в юридичній літературі на специфіку юридичної відповідальності як чинника реалізації юридичної свободи шляхом стимулювання учасників правовідносин до належної поведінки [8, с. 145]. Д.О. Толченкін пише, що юридична відповідальність установлює межі реалізації юридичної свободи. Особа, знаючи про настання юридичної відповідальності за точно визначені форми протиправної поведінки, діє вільно в межах, що умовно називаються правовим полем. Вихід за межі правового поля зумовлює настання юридичної відповідальності й розглядається як юридична несвобода [8, с. 145–146].

Підмічена Д.О. Толченкіним специфіка юридичної відповідальності щодо реалізації юридичної свободи шляхом стимулювання суб'єктів права до належної поведінки є релевантною також стосовно реалізації законних інтересів. Юридична відповідальність регламентує межі здійснення законних інтересів. Особа реалізує свої прагнення щодо конкретних благ у правовому полі, чітко окресленому юридичною відповідальністю. У випадку реалізації суб'єктом власних інтересів поза правовим полем настає юридична відповідальність, а такі інтереси можуть розглядатися як незаконні.

На нашу думку, для того щоб відмежувати законні інтереси від свобод, необхідно розглянути співвідношення їхніх структурних елементів. Останні щодо законних інтересів уже були предметом нашого дослідження, у перебігу котрого ми запропонували їм таку структуру: 1) законномочність на власні позитивні дії чітко невизначеного характеру (використання загальної можливості); 2) законномочність на чужі дії чітко невизначеного характеру (виконання та дотримання загальної можливості); 3) законномочність домагання невизначеного характеру (захист загальної можливості) [9].

Зазначені структурні елементи загалом є релевантними й щодо свобод. Останні у кримінальному процесуальному законі: 1) сформульовані у вигляді загальних можливостей учасників кримінального провадження; 2) забезпечуються загальними обов'язками на активні дії органів кримінального судочинства; 3) можуть бути захищені шляхом використання загальної кримінальної процесуальної норми.

Отже, свободи й законні інтереси надають учасникам кримінального судочинства однакову кількість правомочностей¹ для досягнення власної мети в перебігу досудового та судового проваджень.

Водночас законні інтереси і свободи є дещо різними в частині змісту першого структурного елемента. Він є більш конкретним у структурі свобод, аніж у структурі законних інтересів. Якщо останні відображаються в об'єктивному праві або впливають із його загального смислу [7, с. 12], то окремі свободи в загальному вигляді визначені у КПК України. Наприклад, свобода від самовикриття (ст. 18), свобода подання сторонами провадження своїх доказів до суду (ст. 22), свобода пересування (ст. 138).

Такий ступінь конкретизації свобод у кримінальному процесуальному законі наближає їх до суб'єктивних прав, але не переводить у ранг останніх. Термін «свобода» покликаний підкреслити ширші можливості індивідуального вибору, не окреслюючи його конкретного результату [3, с. 122], тоді як права вказують на конкретний бажаний результат учасників кримінальних процесуальних відносин.

У правах визначальною є правомочність домагання на отримання певного блага, учинення або утримання від учинення певних дій зобов'язуючої сторони, що дало б змогу задовольнити інтерес, який міститься в тому чи іншому праві. Свободи ж ґрунтуються на мовчазно передбачуваній вимозі суб'єкта до всіх і кожного не перешкоджати здійсненню його вільної діяльності в царині й у межах, що встановлені відповідними правовими нормами [3, с. 124].

Окрім суб'єктивного права, наявністю конкретного бажаного результату характеризується зміст законного інтересу, котрий у теоретико-правових дослідженнях визначається через дозвіл, що виражається у прагненнях суб'єкта користуватися конкретним соціальним благом, а також у деяких випадках звертатися за захистом до компетентних органів з метою задоволення власних потреб, котрі не суперечать суспільним [10, с. 66; 11, с. 31]. Тому логічно виглядає запропонована в теорії права структура законного інтересу, елементами якої є такі: 1) необхідність суб'єкта задовольняти власну потребу певним соціальним благом шляхом використання всіх законних способів; 2) звертатися до компетентних органів за захистом порушених або заперечуваних законних інтересів [7, с. 12–13].

Отже, свободи охоплюють ознаки і прав, і законних інтересів. З одного боку, свободи, як і законні інтереси, забезпечуються загальними обов'язками на активні дії органів кримінального судочинства, з іншого – свободи, як і окремі суб'єктивні права, визначені в загальному вигляді у КПК України.

Разом із тим зміст свобод чітко не окреслює бажаного результату учасників кримінального провадження, тоді як зміст прав і законних інтересів вказує на певну мету (соціальне благо) осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Свобода як «незалежність, відсутність обмежень і утисків» [3, с. 122] є підґрунтям для формування й реалізації законних інтересів учасників кримінального провадження у вигляді правомірних прагнень останніх користуватися конкретним соціальним благом [10, с. 66; 11, с. 31].

Установлюючи досить загальні межі дозвільної діяльності учасників кримінального процесу, свободи конкретизуються у змісті законних інтересів цих учасників. Свободи, унормовані кримінальним процесуальним законом з урахуванням особистих інтересів і потреб, трансформуються в певні правомірні (законні) прагнення учасників кримінального провадження щодо отримання соціального блага в царині кримінального процесу.

Такий зв'язок між свободами та законними інтересами у змісті правового регулювання опосередковано простежується в позиції В.В. Субочева, який законні інтереси розглядає як категорію, котра: а) згладжує погіршеності абстрактного нормативного регулювання; б) коректує правове регулювання з «оглядом» на реальні життєві ситуації, обставини й умови, що детермінують наявність тих чи інших юридичних фактів [7, с. 35]. Згадана В.В. Субочевим абстрактність правового регулювання зумовлюється, у тому числі, правовою регламентацією свобод учасників кримінального провадження, що реалізуються у формі законних інтересів з огляду на конкретні життєві обставини.

Висновки. На підставі проведеного дослідження в цій статті можна сформулювати такі висновки: з одного боку, свободи, як і законні інтереси, забезпечуються загальними обов'язками органів кримінального судочинства, з іншого – свободи, як і окремі суб'єктивні права, визначені в загальному вигляді у КПК України; зміст свобод чітко не окреслює бажаного результату учасників кримінального провадження, тоді як зміст прав і законних інтересів вказує на певну мету (соціальне благо) осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Подальшими напрямками наукових розвідок можна визначити такі: 1) визначення поняття «свободи учасників кримінального процесу»; 2) дослідження гарантій реалізації свобод учасників кримінального провадження.

¹ Щодо співвідношення правомочностей свободи і суб'єктивного права, то О.В. Малько, В.В. Субочев та А. М. Шерієв зазначають, що свобода надає особі той самий обсяг правомочностей, що і суб'єктивне право [4, с. 8].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимов. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.
2. Лоскутов Т.О. Законні інтереси як елемент предмету правового регулювання у кримінальному процесі / Т.О. Лоскутов // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2012. – № 1. – С. 110–118.
3. Игнатенкова К.Е. Дозволение как способ правового регулирования : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / К.Е. Игнатенкова. – Саратов : Саратовская государственная академия права, 2006. – 229 с.
4. Малько А.В. Права, свободы и законные интересы: проблемы юридического обеспечения / А.В. Малько, В.В. Субочев, А.М. Шериев. – М. : Норма, 2010. – 192 с.
5. Клименко Ю.Г. Свобода как правовая категория : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Ю.Г. Клименко. – Тамбов : Тамбовский государственный университет им. Г.Р. Державина, 2006. – 209 с.
6. Бережнов А.Г. Права личности: некоторые вопросы теории / А.Г. Бережнов. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 142 с.
7. Субочев В.В. Теория законных интересов : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В.В. Субочев. – Тамбов : Тамбовский государственный университет им. Г.Р. Державина, 2009. – 58 с.
8. Толченкин Д.А. Юридическая свобода : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Д.А. Толченкин. – Владимир : Владимирский юридический институт Федеральной службы исполнения наказаний, 2006. – 166 с.
9. Лоскутов Т.О. Структурні елементи предмету правового регулювання у кримінальному процесі / Т.О. Лоскутов // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 1 (7). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13ltoukr.pdf>.
10. Малько А.В. Основы теории законных интересов / А.В. Малько // Журнал российского права. – 1999. – № 5/6. – С. 66–68.
11. Малько А.В. Субъективное право и законный интерес / А.В. Малько // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 31–38.